

मेघसन्देशकाव्ये तीर्थक्षेत्राणां दर्शने प्रयोजनम्

डॉ. जे. बलिचक्रवर्ती

उपाचार्यः, साहित्यविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपति:

Article Info

Volume 6, Issue 6

Page Number : 114-117

Publication Issue :

November-December-2023

Article History

Accepted : 10 Dec 2023

Published : 30 Dec 2023

शोधसारांशः—कालिदासेन विरचितं मेघसन्देशः इति सन्देशकाव्यं साहित्यजगति अपूर्वं माहात्म्यं प्रदर्शयति। काव्येऽस्मिन् वर्णितानां तीर्थक्षेत्राणां वर्णनमुपलभ्यते। तेषां दर्शने अस्माकमाध्यात्मिकं प्रयोजनं किं किं भवेत् तन्मया शोधप्रबन्धे विलिखितम्।

विशेषशब्दाः— नर्मदादर्शनं, शिवदर्शनफलम्, देवगिरिवर्णनम्, श्यमन्तपञ्चकम्, कुरुक्षेत्रम्, हरद्वारवर्णनम्, ओंकारेश्वरः, ममलेश्वरः, अमरकण्टकः, हरिद्वारः, हरद्वारः इत्यादयः।

प्रस्तावना— सन्देशकाव्यानामाद्यं काव्यं मेघसन्देशः इति विषये न कापि कस्यापि विप्रतिपत्तिः। प्रायशः सर्वे मेघमार्गकथनसौन्दर्यं भारतदेशस्य नैसर्गिकस्वरूपं तत्र वर्णितं दृष्ट्वा आनन्दपरवशाः भवन्ति। मेघसन्देशस्य सूक्ष्मेक्षिकया पठने न केवलम् ऐहिकविषयाः आध्यात्मिकविषयोऽपि विस्तरेण वर्णितः प्रतिभाति। कालिदासः निसर्गेण शैवः तथापि हरिहरयोः तस्य दृष्टिः अभिन्ना। तथापि कालिदासकाव्येषु सर्वेष्वपि शिवभक्तिः वर्णिता दृश्यते। मेघसन्देशेऽपि मार्गकथने बहूनां शिवतीर्थानां वर्णनं वर्तते।

नर्मदादर्शनं शिवदर्शनफलम्— यक्षः मेघमुद्दिश्य मार्गकथने प्रथमं आम्रकूटपर्वतं वर्णयित्वा ततः नर्मदां वर्णयति। यक्ष निवासभूमिं रामटेक् प्रान्तः नागपूरु समीपे वर्तते। महाराष्ट्रदेशात् मेघप्रस्थानमार्गः महाराष्ट्रमध्यप्रदेशसीमावर्ती। तत्रैव नर्मदा प्रविशति। नर्मदायाः तीरे बहूनि शैवक्षेत्राणि वर्तन्ते। इत्यादयः शैवक्षेत्राणि नर्मदातीरे प्रसिद्धानि। नर्मदापि सोमोद्भवा सोमशिवयोः संबन्धोऽपि सर्वैः ज्ञात एव। अतः नर्मदा दर्शनं शिवदर्शनफलस्य प्रदायकमिति तत्रस्थानां विश्वासः। मार्गे प्रथमं दृष्टा नर्मदा नदी विभूत्यलङ्कारः एव भासते इति वर्णनेन शिवस्वरूपमभिव्यक्तम्।

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं

तोयोत्सर्गदुततरगतिस्तत्परं वर्त्मतीर्णः।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे बिन्ध्यपादेविशीर्णां

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य॥¹

नर्मदामनुगच्छतः मेघस्यमार्गः बिन्ध्यपर्वतेन रुद्धो भवति। ततः पश्चिमसमुद्रात् आगतो वायुः तं प्राचीं दिशीमुद्दिश्य क्षिपति। ततो मेघः दक्षिणेन बिन्ध्यं पूर्वसमुद्रं प्रति कञ्चिद्दूरं गच्छति पुनः बिन्ध्येषु लब्धावकाशः उत्तरादिशं प्रविशति। एवं

¹ मेघसन्देशः—1.19, पृ.18

ऋतुपवनगतिम् अनुसृत्य मार्गवर्णने कृते प्रथमं मेघस्य महाकालदर्शनं भवति इति कालिदासः वर्णयति। मेघसन्देशे उज्जयिनी वर्णनं मकुटायमानं वर्तते। प्रथमं उज्जयिनी सौन्दर्यं ततः उज्जयिन्याः भौतिकस्वरूपं, ततः चारित्रिकप्राधान्यं वर्णयित्वा अचेतनेनापि मेघेन महादेवः कथं सेव्यः इति श्लोकद्वयेन वर्णयति।

भर्तुः कण्ठच्छविरितिगणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं ययास्त्रिभुवनगुरोर्धामचण्डीश्वरस्य।

धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या

स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिर्कर्मरुद्धिः॥²

देवगिरिवर्णनम् - ततः प्रस्थितो मेघः उत्तरां दिशमनुसृत्य गच्छन् कुमारस्वामिनः निवासभूमिं देवगिरिं प्रविशति।

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघाकृतात्मा

पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलाद्रैः

रक्षाहेतोर्जवशरीभृतावासवीनां चमूना

मत्यादित्ये हुतवहमुखे संभृतं तद्वितेजः॥³

श्यामन्तपञ्चकम् (कुरुक्षेत्रम्) - देवगिरि पर्वते एव पार्वतीपरमेश्वरयोरपि दर्शनं भवति। ततः हर्याणा राष्ट्रे प्रविष्टो मेघः श्यामन्तपञ्चकं द्रक्ष्यति तत्रैव कुरुक्षेत्रम् अपि वर्तते। कुरुक्षेत्रे श्रीमन्नारायणः अर्जुनाय गीतामुपदिदेश परशुरामोऽपि क्षत्रवधपापनिवृत्तये श्यामन्तपञ्चके तपाश्चचार। बलरामोऽपि मद्यपानं स्वीयं तामसस्वाभावं त्यक्त्वा सात्त्विको बभूवेति कथा पुराणेषु प्रसिद्धा।

ब्रह्मावर्तं जनपदमथच्छायया गाहमानः

क्षेत्रं क्षत्रं प्रथनपिशुन कौरवंतद्भजेयाः।

राजन्यानां शितशरशतैर्यत्रगाण्डीव धन्वा

धारापातैस्त्वमिकमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्कां

बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे।

कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना

मन्तः शुद्धस्त्वमसि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः॥⁴

हरद्वारवर्णनम्- कालिदासकाव्येषु सर्वेषु मालविकाग्निमित्रमहाय हिमवद्वर्णनं अपरिहार्यं भवति। कुरुक्षेत्रात् निर्गतः मेघः हिमवतः पादं स्पृशति। तत्रैव गङ्गा हिमवतः समतलां भूमिं अवतरति स च प्रदेशः हरिद्वारः, हरद्वारः इति प्रसिद्धः। हरद्वारे दक्षिणेन गङ्गां कनखलपर्वतो भवति तस्मिन् पर्वते देवी पराशक्तिः ललिता इति नाम्ना भण्डासुरं हत्वा कृतवसतिरिति ब्रह्माण्डपुराणे उत्तरभागे ललितामाहात्म्ये स्पष्टम्। ततः उत्तरेण मानसा इति नाम्ना देवी हरद्वारे वसति मोक्षदायकेषु सैव

² मेघसन्देशः- 1.37, पृ.32,33

³ मेघसन्देशः-1.47, पृ.39

⁴ मेघसन्देशः-1.52,53, पृ.42

मायापुरी इति प्रसिद्धा। हिमवतः पादे स्थितात् अस्मात् नगरात् केदारक्षेत्रस्य मार्गः प्रारभ्यते इति क्षेत्रमिदं हरद्वारमिति, नरनारायणरूपस्य भगवतः श्रीमन्नारायणस्य निवासभूमेः बदरिका क्षेत्रस्य च मार्गः आरभ्यते इति हरिद्वारमिति च नाम्ना प्रसिद्धमिति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे स्पष्टम्।

तत्र व्यक्तं दृष्टिं चरणन्यासमधैःशुभौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपचितबलिं भक्तिनम्रः परीयाः।
यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूतर्ध्वमुद्धुतपापाः
कल्पिष्यन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रेद्धधानाः॥5

मार्गसमाप्तौ सुदूरं हिमवत्पर्वते प्रस्थाने मेघेन कैलासपर्वतं महादेवस्थानं दृष्टं भवतीति कालिदासः कैलासवर्णनेन सर्वोत्कृष्टं क्षेत्रवर्णनं कृतवान्।

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तन्विशेधान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम्।
तेनोदिचीं दिशमनुसरेः तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः॥
गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्रासित प्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः।
शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदौर्यो वितत्य स्थितः स्वं
शशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः॥
उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यः कृत्तद्विरदरदनच्छेदगौरस्य तस्य।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री
मंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव॥
हित्वतस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
क्रीडीशैले यदि च विहरेत्पादचारिणगौरी।
भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरुमणितटारोहणायाग्रयायी॥6

एतानि क्षेत्राणि दैवं च सेवित्व आस्तिकाः मुक्तिभाजः भवन्त्येव। अपि च आध्यत्मिक प्रयोजनेन समं हिमालयादि रमणीयप्रदेशदर्शनेन मानसिकोल्लासोऽपि भवति।

⁵ मेघसन्देशः- 1.59, पृ.48

⁶ मेघसन्देशः-1.6164, पृ.50,51

परिशीलितग्रन्थसूची

1. मेघसन्देशः, कालिदासः, महामहोपाध्यायः त. गणपतिशास्त्री, महामहिमश्रीमूलकराम-वर्मकूलशेखरमहाराजशासनम्, 1094
2. मार्कण्डेयपुराणम्- सं. जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता, 1876
3. वायुपुराणम्- गीताप्रेस, गोरखपुर वि. सम्बत् 2009
4. विष्णुमहापुराणम्- सं. नागशरण सिंह नाग प्रकाशक, जवाहर नगर, दिल्ली 1985
5. शिवपुराणम्- सं. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान जवाहर नगर, दिल्ली
6. संस्कृत वाङ्मय का इतिहास- डा. मधुदेव, राधा पाब्लिकेशन 4378/43, दरियागंज, दिल्ली 1993
7. संस्कृत साहित्य का इतिहास- वाचस्पति गैरोला प्रकाशन, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, द्वि सं. वि सम्बत् 2002